

EEN LAND IN VERZET

Hoe een miljoen mensen
opstonden tegen de nazi's

ONDER REDACTIE VAN
MIRJAM LANGE-SCHOEMAKER EN PAUL VAN TONGEREN

Uitgeverij Balans

Dit boek kwam tot stand mede dankzij de inhoudelijke en/of financiële steun van:

Stichting Democratie en Media
Stichting Herinnering LO-LKP
Stichting Jacoba van Tongeren
Stichting Het Solidariteitsfonds
Verzetsmuseum Amsterdam

Copyright © 2025, Stichting Jacoba van Tongeren/Uitgeverij Balans, Amsterdam

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

Omslag Nico Richter

Omslagbeeld *Een heimelijk (wapen)transport op een onderstel van een kinderwagen.*

Foto: Fritz Dietrich Kahlenberg/NIOD (Beeldbank woz)

Boekverzorging Irma Hornman, Studio Cursief

Lithografie binnenwerk John Geurtsen, Wilco Art Books

Druk Wilco

ISBN 978 94 638 2410 1

NUR 680

www.uitgeverijbalans.nl

 [instagram.com/uitgeverijbalans](https://www.instagram.com/uitgeverijbalans)

 [linkedin.com/company/uitgeverij-balans](https://www.linkedin.com/company/uitgeverij-balans)

 uitgeverijbalans.nl/nieuwsbrief

Inhoud

'Jezelf een vraag stellen' 7

Woord vooraf

HANS BLOM

Opstaan tegen de bezetter 11

Inleiding

MIRJAM LANGE-SCHOEMAKER EN PAUL VAN TONGEREN

1 Bezetting en verzet 21

LIESBETH VAN DER HORST

2 Onderduiken 47

GERARD MENSINK

Onderduikers en onderduikgevers: de aantallen 91

PAUL VAN TONGEREN

3 Massaal volksverzet, opstand en soms revolte 95

De April-meistakingen van 1943

HANS MORSSINKHOF

4 Het (ver)zwijgen van de verzetsvrouw 117

RIANNE OOSTEROM

5 Vechten tegen het lot 145

Joden in verzet en illegaliteit

BEN BRABER

- 6 Hij is pikzwart en komt uit de West 157
Mensen uit de kolonie in verzet tegen de nazi's
HERMAN KEPPY
- 7 Andere vormen van georganiseerd verzet 175
PAUL VAN TONGEREN
- 8 Een miljoen Nederlanders in verzet 207
PAUL VAN TONGEREN
- 9 Slotbeschouwing
MIRJAM LANGE-SCHOEMAKER 213
- Geraadpleegde experts* 221
- Over de auteurs* 222
- Dankwoord* 224
- Noten* 226
- Literatuur* 243
- Illustratieverantwoording* 259
- Overzicht korte levensbeschrijvingen* 261
- Personenregister* 262
- Zakenregister* 268

‘Jezelf een vraag stellen’

Woord vooraf

Onderdrukking en verzet, zo luidde de titel van een kloek vierdelig overzichtswerk over de geschiedenis van de bezettingstijd, dat rond 1950 eerst in afleveringen en daarna gebundeld werd gepubliceerd.¹ Die titel gaf kernachtig aan waar het in de ogen van de samenstellers om was gegaan tijdens de bezettingstijd, en dat werd in de toenmalige, direct naoorlogse, samenleving breed gedeeld. Onderdrukking en verzet waren ook onverbreekelijk met elkaar verbonden, bijna steeds expliciet of impliciet ook met een morele en politieke lading. Ondanks de zeer overvloedige populaire en wetenschappelijke geschiedschrijving sindsdien is dat nauwelijks veranderd. Het imponeerende grote geschiedwerk van Loe de Jong (veertien delen in dertig banden) is er als het ware de vervolmaking van.² Zeker, vooral in de wetenschappelijke publicaties zijn later veel perspectieven en accenten verschoven, nemen analyse, interpretatie en verklaring een veel sterkere plaats in. Het inzicht in de enorme complexiteit van deze periode is sterk toegenomen. Daarbij komen dan ook voortdurend belangrijke contextuele factoren aan bod. Niet alles in de bezettingstijd werd bepaald door de keuzes op de as van onderdrukking en verzet. Maar de belangrijke, ja centrale, rol van beide in de zeer rijke geschiedschrijving over Nederland in de jaren 1940-1945 is nimmer echt verdwenen. Ook als het eigenlijke onderwerp meer toegespitst en/of anders van aard is, blijven zij als context wezenlijk aanwezig. Voor het brede publiek geldt dat des te sterker.

Beide, onderdrukking en verzet, zijn heel brede algemene begrippen en kennen een grote variatie in verschijningsvormen, waarbij de accenten heel verschillend kunnen worden gelegd en die beide ook allerlei ontwikkelingen doormaakten

gedurende de bezettingsjaren. Bij onderdrukking is in de loop der jaren de nadruk steeds sterker komen te liggen op de vervolging van de Joden (de Holocaust of Shoah), maar de bezetting als zodanig met de daaropvolgende afschaffing van het (parlementair) democratisch politieke stelsel en van de vrije pers, de economische exploitatie (met inbegrip van dwangarbeid in Duitsland), de collaboratie in vele vormen en de vervolging van ‘het verzet’, behoren er evenzeer toe. Voor verzet gelden die enorme uiteenlopende verschijningsvormen eveneens. Na de bevrijding domineerde oorspronkelijk het beeld van de grote illegale verzetsorganisaties, waarin de beste elementen van de natie zich hadden verzameld en zich tegen de bezetter hadden gericht, daarin moreel gesteund door het overgrote deel van die natie, ook als die zweeg en passief bleef. Maar al snel kreeg ook hier een veel bredere benadering de overhand.

Zo’n brede benadering is ook wenselijk, omdat ‘verzet’ veel verschijningsvormen en variaties kende, waarbij zeer veel mensen met zeer uiteenlopende motieven op enige manier betrokken en actief waren. De term ‘hét verzet’ is natuurlijk niet helemaal te vermijden, maar het is toch vooral een groot containerbegrip. Je kunt daar eigenlijk niet echt van spreken. Voor een goed begrip is het nodig nader te specificeren, waarbij tegelijkertijd sprake is van allerlei overlappingen en vage grenzen. Deelnemen aan de landelijk georganiseerde, al of (meestal) niet gewapende, illegaliteit, nagenoeg als volledige dagtaak, is wat anders dan zich onttrekken aan maatregelen van de bezetter (zoals onderduiken) en hulpverlening daarbij. Maar beide zijn vormen van verzet. Ook openlijk tonen van afkeer van het bezettingsregime – weer heel wat anders – is een uiting van verzet. Denk aan de spectaculaire Februaristaking en April-meistakingen die, als je goed kijkt, meer dan stakingen, publieke demonstraties zijn geweest, waarvan de gevolgen onvoorzienbaar groot werden juist ook door de reacties van de bezetter. Maar ook zeer uiteenlopende kleinschaliger acties en activiteiten zijn als verzet te beschouwen.

Gecompliceerder is het lezen van illegale bladen of blaadjes en het luisteren naar Radio Oranje of de BBC, wat wel verboden was, maar meestal onzichtbaar en dus onopgemerkt bleef. Dat

alles wortelde in de veel breder in de samenleving heersende – en voortdurend aan verandering onderhevige – stemming(en) in het land. Afkeer van de bezetting moge als zodanig geen ‘verzet’ zijn, maar ligt vaak wel ten grondslag aan feitelijke daden van verzet en vormt als het ware de diepere samenhang van ‘hét verzet’: tegen de bezetter.

Een nieuw boek, dat poogt verzet in zo breed mogelijke zin te beschrijven, de stand van zaken in kaart brengt, recente nieuwe bijdragen signaleert en in zekere zin een onderzoek-agenda presenteert, is dan ook van harte welkom. Zeker omdat de laatste keer dat dit gebeurde alweer een jaar of dertig achter ons ligt: *‘En verpletterd wordt het juk’. Verzet in Nederland 1940-1945* van Kees Schulten.³ Zo’n overzicht herinnert er ook nog eens aan dat geschiedenis, ook de geschiedenis van de bezettingstijd, altijd mensenwerk is: het gaat over mensen en is door mensen gemaakt. Het voert te ver daar hier nu uitvoerig op in te gaan. Ik deed dat elders.⁴ Maar het attendeert op het gevaar van te gemakkelijk zeggen: ‘Hij/zij ging in het verzet.’ Verreweg de meesten die verzet pleegden, kwamen (opeens) in een situatie waarin dat gebeurde. Dat wil niet zeggen dat er geen bewuste, afgewogen beslissingen waren, die blijk gaven van zeer uiteenlopende overtuigingen waarom betrokkenen meenden te moeten doen wat ze deden. Natuurlijk waren er initiatiefnemers, maar zeer velen raakten meer betrokken bij bepaalde verzetsactiviteiten dan dat zij daar geheel op eigen initiatief ‘in gingen’. Hoe precies verschilde van persoon tot persoon. Wat voor sommigen tergende dilemma’s waren, overkwam anderen als het ware voordat ze zich goed en wel realiseerden wat er gebeurde. Levens konden daardoor een totaal andere wending nemen. In alle gevallen gebeurde dat in grote onzekerheid over wat de gevolgen zouden zijn van de, bewuste en onbewuste, keuzes die men maakte. Intentie en effect konden daarbij nogal eens ver uiteen liggen. Denk – meest tragische voorbeeld wellicht – aan de represailles van de bezetter tegen willekeurige andere burgers na (gewapende) verzetsdaden. Voor historici is de allermoeilijkste opgave de afloop, die zij kennen, weg te denken. Eigenlijk alle historische actoren werden als het ware opgenomen in, en ten minste mede gestuurd door, de eigen dynamiek van het historische proces.

Remco Campert heeft dat in een bekend gedicht volgens mij heel mooi en subtiel verwoord.⁵ Ik sluit mijn aanbeveling voor dit boek daarom met dit gedicht af.

Verzet begint niet met grote woorden
maar met kleine daden

zoals storm met zacht geritsel in de tuin
of de kat die de kolder in z'n kop krijgt

zoals brede rivieren
met een kleine bron
verscholen in een woud

zoals een vuurzee
met dezelfde lucifer
die de sigaret aansteekt

zoals liefde met een blik
een aanraking iets dat je opvalt in een stem

jezelf een vraag stellen
daarmee begint verzet

en dan die vraag aan een ander stellen.

Opstaan tegen de bezetter

Inleiding

In mei 1940 liep de Rotterdamse predikant Jan Buskes door zijn platgebombardeerde stad. Hij maakte een opvallend voorval mee:

De binnenstad van Rotterdam was totaal verlaten, troosteloos was het om aan te zien, en afschuwelijk was het om door die lege, brandende straten te rijden. Daar stond midden in die straat één man, één mens, die niemand zag, maar die toen ik passeerde daar stond met gebalde vuist en die maar één ding herhaalde: ik neem het niet, ik neem het niet!¹

Dominee Buskes zou dit ijzersterke beeld direct in zijn preken gaan gebruiken: die man met zijn vuist was voor hem het symbool van verzet en onverzettelijkheid. Ook verder liep Buskes tijdens de oorlog voorop in de strijd tegen het nationaalsocialisme en de NSB. Hij werd drie keer gearresteerd en gevangengezet in gijzelaarskamp Sint-Michielsgestel.

De Schiedamse gobelinrestaurateur en leraar handenarbeid Bernard IJzerdraat kon het beeld van het brandende Rotterdam ook niet van zich afzetten. Witheet van woede was hij. Al op 15 mei begon IJzerdraat te schrijven. 'Geuzenbericht' zette hij boven zijn verhaal. Hij maakte wat kopieën en liet zijn zoon ze in de bus doen bij burens die hij vertrouwde. Dat was het begin van de eerste illegale krant van Nederland. Al in zijn tweede *Geuzenbericht* voorspelde Bernard met griezellige nauwkeurigheid wat Nederland te wachten stond. Onze voorraden, ons eten en onze kleding zullen worden weggehaald, schreef hij. Alles zal op de bon gaan en uiteindelijk zal er niets meer te

krijgen zijn. En onze jonge mannen zullen worden gedwongen elders te werken.²

IJzerdraat stond niet alleen. Steeds meer mannen sloten zich bij hem aan. Samen vormden zij de verzetsgroep De Geuzen. Tijdens wandelingen verzamelden zij informatie over Duitse luchtafweerstellingen, legerplaatsen en munitievoorraadplekken. Duitse telefoonkabels sneden ze in het geheim door. Maar na enkele maanden ging het mis. De Duitsers kwamen de groep op het spoor, en IJzerdraat werd op 25 november 1940 in Haarlem gearresteerd. In zijn huis vond de *Sicherheitsdienst* (SD) een lijst met namen en adressen van andere Geuzen. Op 13 maart 1941 werd Bernard IJzerdraat op de Waalsdorpervlakte doodgeschoten.

Truus Wijsmuller zat op 10 mei 1940 op de Nederlandse ambassade in Parijs. Zij voerde daar een gesprek met het Internationale Rode Kruis om steun te krijgen voor haar transporten van Joodse kinderen naar Engeland. Toen zij hoorde over de Duitse inval in Nederland, reisde ze halsoverkop terug naar Amsterdam. Ze deed drie dagen over de terugreis en snelde op 14 mei na aankomst direct naar het Burgerweeshuis. Daar had Wijsmuller 66 Joodse kinderen ondergebracht die wachtten op transport naar Engeland. Ze liet de kinderen gauw wat spulletjes pakken en vertrok zo snel mogelijk met ze naar de haven van IJmuiden.

In het havenstadje was het een chaos. Duizenden Joden probeerden te vluchten. Het lukte Wijsmuller de kinderen aan boord van het vrachtschip de Bodegraven te krijgen. Op het allerlaatste moment besloot ze zelf toch niet mee te gaan naar Engeland. Jaren later vertelde ze waarom: 'Ik zag vanaf de boot die duizenden mensen op de kade staan! Duizenden mensen in paniek waarvan ik, na alles wat ik in nazi-Duitsland had gezien, wist dat deze ten dode stonden opgeschreven in het nu bezette Nederland. Ik moest terug om te kijken wat ik meer kon doen dan alleen maar die 66 kinderen in veiligheid brengen.'³ De Bodegraven was het laatste schip dat op 14 mei 1940 de haven van IJmuiden verliet.

LEVEN MET BEZETTING

Buskes, IJzerdraat en Wijsmuller waren uitzonderingen. Na de capitulatie op 15 mei wachtten de meeste mensen in eerste instantie af. Slechts weinigen kwamen meteen in actie. Om iets te begrijpen van deze reactie van de Nederlandse bevolking moeten we ons inleven in de situatie van toen. Dat is lastig met de kennis van nu. Wij kennen de afschuwelijke afloop van de Duitse bezetting. Maar het overgrote deel van de Nederlandse bevolking had in mei 1940 geen flauw idee wat haar te wachten stond. Hoe zou de bezetter zich gedragen en hoelang ging het duren? Wat konden zij doen tegen een gewapende overmacht? Zij moesten hun weg zien te vinden in een verwarrende en totaal onbekende wereld.

De aanpak van de nazi's is in het begin van de oorlog tweeslachtig. Enerzijds willen ze zieltjes winnen voor het nationaalsocialisme en daarom zijn ze soms lankmoedig in hun optreden, anderzijds verlangen ze absolute gehoorzaamheid en medewerking. Ze vinden ook alle vormen van verzet, zelfs symbolische, ondermijnend. Ze bestraffen het, de ene keer licht, de andere keer zwaar. Acties die licht provocerend bedoeld zijn, kunnen voor de daders grote gevolgen krijgen. De grilligheid waarmee de bezetter reageert op tegenwerking, boezemt nog eens extra angst in. Illustratief is het verhaal van de verloskundige Nelia Epker die begin 1941 een ouderpaar bijstaat tijdens de bevalling. Ze stelt voor hun pasgeboren dochter vier voornamen te geven: Irene Beatrix Juliana Wilhelmina, en een geboorteadvertentie in de krant te plaatsen. Mensen reageren enthousiast en sturen kaarten, bloemen en geld. Enkele maanden later plaatsen de ouders een hartelijke bedankadvertentie in de krant. Weer kan iedereen al die 'Oranje' namen lezen. Deze provocatie gaat de bezetter te ver. Epker wordt opgepakt en naar concentratiekamp Ravensbrück gestuurd.

Als het charmeoffensief van de Duitsers mislukt, wordt de bezetting gaandeweg grimmiger. Er is steeds meer intimidatie, geweld en opsluiting. Dat treft alle Nederlanders en in het bijzonder de Joden en andere vervolgte groepen, zoals de Roma, Sinti en Jehova's getuigen.

In deze dictatuur met rechteloosheid en willekeur moeten alle Nederlanders bedenken hoe ze zich zullen opstellen tegenover de bezetter.

De bevolking is van het begin af aan overwegend anti-Duits. Al in januari 1941 rapporteert de Duitse Sicherheitsdienst dat.⁴ Die weerzin tegen de bezetter wordt daarna steeds sterker. In de beslotenheid van de eigen huiskamer durven velen dat gevoel wel te uiten, durven ze te zeggen dat de Duitsers hier niet horen, dat ze vreselijke dingen doen en dat ze zo snel mogelijk moeten vertrekken. Maar dat wil niet zeggen dat je ook openlijk ongehoorzaam durft te zijn. Iedereen moet steeds de afweging maken: wanneer volg ik de Duitse maatregelen wel op en wanneer durf ik ze te negeren? Op welk moment krijg ik lak aan gehoorzaamheid en gezagsgetrouwheid, en verzamel ik de moed om me te verzetten? Welk risico loop ik in dat geval, welk risico lopen mijn dierbaren? Hoe groot is de kans om gearresteerd te worden en hoe pijnlijk zal de straf dan zijn?

DEFINITIE EN OMVANG VAN VERZET

Het magnum opus van Loe de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* (geschreven tussen 1969 en 1994) is in sterke mate bepalend geweest voor het naoorlogse denken over wie er in het verzet is gegaan. De Jong maakt onderscheid tussen verzet en de illegaliteit. In de illegaliteit wijdt een kleine groep moedige personen zich volledig aan sabotage, spionage, liquidaties, overvallen, illegale pers en vervalsingswerk. Deze vorm van verzet is een fulltime bezigheid in georganiseerd verband.⁵

De Jong rekent eenlingen zoals personen die onderduiken, mensen die onderduik bieden en werknemers die staken niet mee. En dat betreft enorme aantallen. Zonder individueel verzet en stakers mee te rekenen, komt De Jong tot een aantal van 45.000 illegale verzetsstrijders, bijna uitsluitend mannen.⁶ Overigens wijst hij in zijn omvangrijke werk nadrukkelijk op het belang van onderduiken en staken. En ook vermeldt hij dat velen een helpende hand hebben geboden. De illegaliteit noemt hij 'een kleine minderheid, stellig, maar een minder-

heid die [...] was ingebed in een veel breder volksverzet'.⁷

De Jong heeft dus wel degelijk oog voor de veelvormigheid van verzet en voor de brede context ervan. Maar het aantal 45.000 is, buiten zijn schuld, een geheel eigen leven gaan leiden. Het beeld van die relatief kleine groep gewapende mannen lijkt zich stevig te hebben verankerd in ons collectieve geheugen.⁸

Op de definitie van De Jong is wel kritiek gekomen. Vrouwen verdwenen door die omschrijving of werden gereduceerd tot 'helpers' van verzet.⁹ Ook het beeld van verzet als alleen een fulltime bezigheid in georganiseerd verband, wordt de laatste decennia gecorrigeerd. Er is een stroom aan publicaties over het minder opvallende verzetswerk van zowel vrouwen als mannen.¹⁰ Temeer omdat we ons steeds meer realiseren dat ook onderduiken, mensen een onderduikplek bieden en werkweigering gevaarlijke acties waren.

IN VERZET KOMEN

In dit boek kiezen wij daarom juist voor een brede omschrijving van verzet, in al zijn verschijningsvormen. Daaruit zal blijken dat het aantal mensen dat opstond tegen de bezetter, aanzienlijk groter was dan veelal wordt aangenomen. Onze definitie luidt als volgt:

Verzet is alles wat mensen deden of lieten om de Duitse bezetter te ondermijnen en tegen te werken, bewust en doelgericht, individueel of in groepsverband.

Dit verzet bracht altijd risico's met zich mee: voor de verzetslieden zelf en vaak ook voor hun omgeving. Het kon gaan om vrijheidsberoving, om allerlei vormen van uitsluiting, intimidatie of geweld. Het risico om te worden opgepakt was uiteraard niet voor elke vorm van verzet even groot, evenmin als de ernst van de mogelijke consequenties. Onderduik bieden aan Joodse mensen was risicovoller dan op je zolderkamer luisteren naar Radio Oranje. Maar beide gevallen konden door de bezetter worden opgemerkt en bestraft.